

КОНСТИТУЮВАННЯ ЖІНОЧОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ МАТЕРИНСЬКО-ДОНЬЧИНИХ СТОСУНКІВ

Ольга КРУТІКОВА

Copyright © 2010

Постановка суспільної проблеми. Вивчення конституювання ідентичності в сучасних реаліях розвитку суспільства становить актуальну проблему, в рамках якої знаходять своє відображення такі особистісні зміни людини, як відчуження від своєї автентичної сутності, відчуття фрагментованості особистості та у цілому втрата сенсу життя. Постановка проблеми дослідження жіночої ідентичності, її структури і чинників конституювання є досить нагальним завданням перш за все у зв'язку зі сформованим запитом на психотерапевтичну допомогу в жінок, котрі не можуть психологічно відділитися від своєї матері.

Важливість подальшої конкретизації уявлень про сутність феномена ідентичності суб'єкта, дослідження провідних чинників конституювання гендерно маркованої, зокрема жіночої, ідентичності, набуває особливого значення у зв'язку з потребою сприяння гармонійному розвитку жінки, її адаптації до жіночих ролей, що дозволяє уникнути зростання негативних явищ у подружньому житті, дитячо-батьківських стосунках через порушення процесу конституювання адекватної ідентичності.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Проблеми особистісної та гендерно маркованої ідентичності вивчаються як зарубіжними (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Ю. Хабермас) [21; 23; 25; 26; 27; 28], так і вітчизняними дослідниками (В.С. Агеев, Ю.Є. Альошина, О.С. Волович, Т.В. Говорун, В.Є. Каган, О.М. Кікінежді, І.В. Лебединська, А.В. Сергеева) [1; 2; 4; 6; 9]. Одним з найважливіших аспектів цієї проблеми є вивчення умов і чинників конституювання ідентичності, у тому числі й жіночої. Попри те, що сімейний чинник визнається як провідний у цьому процесі, ідентичність сутнісно не була предметом аналізу у вивченні дитячо-батьківських стосунків. Вплив останніх, особливо материнсько-доньчиних, на

конституювання ідентичності доньки, якщо й згадується, то найчастіше зводиться до констатації феноменів первинної та вторинної ідентифікації.

Нині, незважаючи на інтерес, що поступово зростає, проблема стосунків доньки з матір'ю залишається об'єктом поодиноких розрізаних досліджень (Н. Ейніш, К. Ельячєфф, Ю. Крістева, Ф. Кушар, А. Міллер) [11; 15; 20] і потребує не тільки емпіричного дослідження, а й теоретичного осмислення. Деякі аспекти даної проблеми розглядаються науковцями при вивченні сепарації від матері як засадничої умови повноцінного розвитку дитини взагалі і доньки зокрема (Ю. Крістева, М. Малер, А. Наури, Н. Чодороу) [11; 16; 22; 24], при дослідженні чинників розвитку Я-концепції у процесі гендерної соціалізації (Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді) [4; 9], при аналізі проблеми диференційованого впливу батьківського ставлення на формування особистості дитини (Н.В. Барінова, Т.М. Титаренко) [3; 18], при розробці проблем конституювання суб'єкта (Н.Ф. Каліна, С.Д. Максименко, А.В. Маричева, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко) [7; 8; 13; 14; 17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Один з неохоплених емпіричними дослідженнями аспектів обраної проблеми – це специфічність стосунків доньки і матері, яка виявляється, зокрема, у тому, що жінка у процесі конституювання власної ідентичності стикається з парадоксальною нужденністю відокремитися від своєї матері й одночасно ідентифікуватися з нею. У більшості наукових теоретичних та діагностичних розробок недостатньо уваги приділяється проблемі надмірності материнської любові як різновиду спотвореного ставлення і його впливу на розвиток доньки. При цьому материнське ставлення традиційно описують такими параметрами, як, наприклад, прий-

няття-відторгнення, м'якість-строгість, повага-зневага, що й зумовлює значущість обґрунтування критеріїв оцінки якості материнського ставлення. Зауважимо, що його полюса вочевидь становлять не наявність і відсутність любові, а такі крайності, як надлишок і нестача турботи та близькості. У зв'язку з тим, що проблема надмірності материнської любові, на відміну від її нестачі, рідко стає об'єктом дослідження, недостатньо уваги приділяється впливу цього типу спотвореного ставлення на особистісний розвиток доньки.

Згідно з теорією об'єктних стосунків, на виникнення та формування інтрапсихічних структур впливають особливості сприйняття людиною її стосунків зі значимими іншими і, передусім, із матір'ю [24]. Інакше кажучи, у процесі конститування жіночої ідентичності значну роль має відігравати не саме ставлення матері, а психічна репрезентація його у свідомості доньки. Тому висвітлення потребує також питання про дію психічної репрезентації материнського ставлення на конститування жіночої ідентичності доньки, що вимагає надійного інструментарію для адекватної діагностики уявлень останньої про якість зазначеного ставлення.

Зважаючи на поширену в нашому суспільстві проблему незавершеної сепарації, симбіотичного злиття доньки з матір'ю, є підстави виділити ще один аспект окресленої проблеми: це розробка принципів психотерапевтичної допомоги жінкам зі спотвореною ідентичністю внаслідок незавершеної сепарації від матері.

Мета статті – теоретико-методологічно та емпірично обґрунтувати стосунки доньки з матір'ю як чинник конститування жіночої ідентичності доньки.

Згідно з метою поставлені такі **завдання**: експлікувати структурну модель жіночої ідентичності, визначити чинники процесу її конститування; проаналізувати специфічні умови названого конститування, які створюють стосунки доньки з матір'ю; виокремити та обґрунтувати параметри материнського ставлення, що значущі з погляду сприяння/перешкоджання процесу сепарації доньки від матері; встановити особливості конститування жіночої ідентичності залежно від типу репрезентації материнського ставлення; виокремити фактори, які ускладнюють сепарацію дорослої жінки від матері; розробити основні принципи психотерапевтичної допомоги жінкам зі спотвореною ідентичністю внаслідок незавершеної сепарації від матері.

1. Чинники конститування жіночої ідентичності: методологічні підходи

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень указує на те, що проблема конститування жіночої ідентичності залишається недостатньо розробленою через розбіжність у тлумаченні самого поняття про ідентичність. Значний внесок у розвиток уявлень про ідентичність зробили А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Ю. Хабермас [21; 23; 25; 26; 27; 28]. Дослідники розглядають її як динамічну структуру, яка розвивається протягом життя людини, до того ж цей розвиток не є лінійним і рівномірним; він пов'язаний із подоланням криз ідентичності й може відбуватися як у прогресивному, так і в регресивному напрямку. Ідентичність виявляється суб'єктивно як відчуття людиною самототожності і безперервності власної особистості [21], феноменологічно – як патерни “розв'язку проблем” [25].

Вивчення вищеназаних теорій уможливило виокремлення сутнісних аспектів ідентичності, що сукупно являють собою її специфічні ознаки:

1) *самототожність* (відчуття тотожності самому собі), яка виявляється в автентичності переживань, тобто відповідності реальних почуттів усвідомлюваним, а також суб'єктно осягнутих і зовні відображених; автентичності бажань та потреб, себто відповідності реальних бажань і потреб усвідомлюваним, а також суб'єктно осягнутих і внутрішньо задоволених; автентичності вибору як відповідності актуального вибору автентичним бажанням і потребам та, як наслідок, прийняття на себе відповідальності за свій вибір;

2) *цілісність* – несуперечливість, узгодженість уявлень про себе; єдність і послідовність поведінки і психічних процесів особи;

3) *стійкість* – здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність, відчуття себе, свого існування як особистості незмінним, незалежно від зміни ситуації, ролі, самосприяття;

4) *безперервність* свого існування у часі і просторі, коли минуле, теперішнє і майбутнє переживаються як єдине ціле, визначаючи цілісність життєвого досвіду;

5) *динамічність* – постійний саморозвиток, безперервність процесу набуття ідентичності (головно шляхом здійснення автентичних виборів);

6) *схожість/відмінність* – відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого

життєвого досвіду, усвідомлення своєї сутності як відмінної від усіх інших і водночас як подібної (співвіднесеність з Іншим).

Виокремлюють основні складові або види ідентичності – *особистісну і соціальну* (в тому числі гендерну) [23; 26; 27], при цьому спільним моментом більшості сучасних досліджень є їх протиставлення. Проте вивчення конституювання жіночої ідентичності потребує синтезу уявлень про розвиток особистісної і гендерної ідентичностей жінки як взаємопов'язаних процесів. Такий підхід дозволяє розглядати жіночу ідентичність як гендерно марковану особистісну, в структурі якої сутнісні аспекти, що проявляються як відчуття власної самотождності, цілісності, внутрішньої безперервності, набувають певного змістовного наповнення через набір ідентичностей “Я як особистість”, “Я як донька”, “Я як жінка”, “Я як дружина (або коханка)”, “Я як мати”.

Сучасні вітчизняні дослідження ідентичності головню зорієнтовані на вивчення гендерної її складової. Вони констатують, що *гендерна ідентичність* набувається у процесі соціалізації, тобто привласнення і реалізації прийнятих у суспільстві норм і ролей. При цьому значна увага приділяється особливостям соціалізації та освоєння статевих ролей хлопчиком і дівчинкою [1; 2; 6; 10], диференційованому впливу батьківського виховання на розвиток особистості дитини [3; 19], процесу розвитку статево-рольової ідентичності [4; 9].

При вивченні процесу конституювання жіночої ідентичності більшість дослідників, передусім Е. Еріксон, Ж. Лакан та З. Фройд [12; 19; 21], відзначають як провідний його чинник об'єктні стосунки жінки на різних етапах її розвитку (сім'я, група однолітків, вихователі, вчителі та всі значимі Інші), тобто вказують на так зване конституювання перед обличчям Іншого [7; 8; 12]. У будь-якому разі конституювання ідентичності являє собою процес постійної диференціації [21], або протиставлення своєї унікальної сутності Іншому та артикуляції відмінностей [12; 14].

Група дослідників, а саме Н. Ейніш, К. Ельячєфф, Ю. Крістева, М. Малер, А. Наурі [11; 16; 20; 24], відмічає, що головною умовою конституювання жіночої ідентичності є відділення доньки від матері. При цьому протікання і завершення процесу сепарації від матері залежить від характеру стосунків доньки з батьками. Значущими у цьому плані видаються стосунки не тільки з матір'ю, а й з батьком, котрий сприяє відділенню доньки від

матері, стаючи провідником конституювання суб'єктності та ідентичності [11; 20; 22]. Емоційно близькі стосунки з батьком сприяють формуванню в доньки позитивної самооцінки щодо набуття власної жіночності, привласненню цінностей самоактуалізації, а їх відсутність не дозволяє сформуватися адаптивним жіночим ролям [3]. Але якщо мати, встановлюючи тривалий симбіотичний зв'язок з донькою і перешкоджаючи її сепарації, не залишає для батька місця у дитячо-батьківських стосунках, то це не дає йому змоги здійснювати винятково важливий для гармонійного розвитку доньки вплив [16].

Форма та вигляд, які приймуть дитячо-батьківські стосунки, залежать від якості батьківського, зокрема материнського, ставлення до дитини. Для визначення цієї якості нами виділені його параметри, що є вагомими у сенсі сприяння/перешкоджання сепарації доньки від матері: *ступінь емоційної близькості* (надмірна близькість / прийняття / відторгнення), *повнота задоволення потреб* доньки (гіперопіка / опіка / фрустрація потреб), *контроль* над поведінкою доньки (тотальний контроль / контроль / відсутність контролю), *послідовність ставлення* (послідовність / непослідовність). Відтак пропонуємо розглядати параметри материнського ставлення як такі, що крайніми мають не позитивний і негативний варіанти формовиваю, а обидва негативні. Наприклад, надмірна емоційна близькість, відсутність у стосунках доньки з матір'ю емоційної дистанції, потрібної для нормального розвитку її ідентичності, є вагомим негативним параметром впливу нарівні з відторгненням.

Комбінація вищенаведених параметрів формує тип материнського ставлення, який співвідноситься з певною моделлю психічної репрезентації (представленості образу) материнського ставлення у свідомості доньки. Згідно з даними параметрами оцінювання *нормальне материнське ставлення* характеризується прийняттям, ненав'язливою опікою, коректним контролем і послідовністю. Поєднання крайніх варіантів прояву вказаних параметрів дозволяє описати найбільш виразні типи спотвореного материнського ставлення: *невротичне самоприсвячення* – надмірна близькість, гіперопіка, тотальний контроль; *відторгнення* – емоційне відсторонення, фрустрація потреб, відсутність контролю; *непослідовне ставлення* – чергування надмірної близькості і відторгнення, гіперопіки і фруст-

рації потреб, тотального контролю і його відсутності. Нормальне ставлення сприяє сепарації, спотворене – перешкоджає своєчасному її завершенню, а при невротичному самоприсвяченні та непослідовному ставленні формуватиметься тривалий симбіотичний зв'язок (завдяки надмірній близькості, гіперопіці та контролю).

Результати теоретичного аналізу показують, що материнське ставлення, зумовлюючи характер процесу сепарації доньки від матері, відіграє вагомую роль у конституюванні жіночої ідентичності доньки. Важливість з'ясування особливостей впливу стосунків доньки з матір'ю, включаючи такий аспект, як суб'єктивне сприйняття материнського ставлення дорослими доньками, на процес конституювання їхньої жіночої ідентичності спонукала нас до організації та проведення емпіричного дослідження.

2. Вплив стосунків доньки з матір'ю на конституювання жіночої ідентичності

Емпіричне дослідження особливостей впливу стосунків з матір'ю на конституювання жіночої ідентичності проводилося в три етапи (підготовчий, діагностичний та інтерпретаційний) упродовж 2005–2008 років. На *підготовчому етапі* було вивчено основні підходи до аналізу проблеми конституювання жіночої ідентичності, створено програму емпіричного дослідження, розроблено й апробовано спеціалізований семантичний диференціал “ОпТиМО”. На *діагностичному* проведено емпіричне дослідження особливостей впливу стосунків з матір'ю на конституювання сутнісних аспектів жіночої ідентичності. На *інтерпретаційному* здійснено статистичну і психологічну інтерпретацію емпіричних результатів, сформульовано висновки.

У процесі створення програми емпіричного дослідження виходили з його мети, а саме з потреби виявити особливості впливу стосунків з матір'ю на конституювання жіночої ідентичності доньки. У зв'язку з цим нами обґрунтовані два напрямки застосування діагностичних процедур – оцінка донькою якості материнського ставлення і визначення показників конституювання жіночої ідентичності.

Існує велика кількість методик, що дозволяють описати якість відносин, які склалися в дитячо-батьківській діаді. Переважно вони зорієнтовані на батьків (“Опитувальник батьківського ставлення” А.Я. Варги, В.В. Століна, “Аналіз сімейних взаємин” (АСВ)

Е.Г. Ейдемільера, опитувальник “Визначення батьківських установок і реакцій (PARY) П. Шефера та ін.). Однак ці методики не дають повної та об'єктивної картини взаємин з дитиною. Зазначену проблему розв'язують методики, що виявляють уявлення дитини про особливості дитячо-батьківських стосунків (“Взаємодія батько-дитина (ВВР)” І.М. Марковської, методика “Підлітки про батьків”, адаптована Л.І. Вассерманом, І.О. Горькавою, Є.Є. Роміциною). Проте діагностика дитячо-батьківських стосунків має сенс не тільки у роботі з дитиною, підлітком, а й у співпраці з дорослим. Було б досить необачно вважати, що стосунки з батьками не впливають на зрілу особу. Тим не менш на практиці виявляється нестача методик, які спрямовані на розпізнавання уявлень дорослого про якість ставлення до неї батьків задля визначення характеру їхнього впливу.

Відсутність відповідної методики поставила перед нами завдання розробки “ОпТиМО”, котра системно діагностує суб'єктивні уявлення дорослої доньки на предмет якісної вагомості ставлення до неї матері. Методика “ОпТиМО” являє собою уніполярний спеціалізований семантичний диференціал, що містить 56 визначень материнського ставлення. Його основу становлять 7 шкал, що відповідають виділеним параметрам материнського ставлення (прийняття, контроль, опіка, відторгнення, фрустрація потреб, непослідовність, відсутність контролю). Можна умовно назвати перші три шкали позитивними, останні чотири – негативними параметрами материнського ставлення. Кожна шкала містить 8 визначень. Обстежуваний має описати актуальне ставлення до нього матері за допомогою запропонованих визначень, оцінювання яких здійснюється за чотирибальною шкалою (0, 1, 2, 3).

При розробці та апробації “ОпТиМО” було використано асоціативний експеримент, метод семантичної універсалиї, кореляційний і також факторний аналізи. До вибірки стандартизації увійшло 168 жінок віком від 29 до 37 років. З метою угруповання характеристик була отримана факторна модель репрезентації материнського ставлення, яка відповідає прийнятим параметрам материнського ставлення (прийняття, контроль, опіка, відторгнення, фрустрація потреб, непослідовність, відсутність контролю), що підтвердило конструктну валідність методики. Конвергентну валідність та надійність було визначено на основі

перевірки за методом паралельного тесту з використанням наступних методик: опитувальник “Взаємодія батько-дитина” І.М. Марковської; тест-опитувальник батьківського ставлення А.Я. Варги, В.В. Століна. Результати апробації методики “ОпТиМО” свідчать про її достатню надійність та валідність, яка дає змогу діагностувати суб’єктивні уявлення жінки про якість ставлення до неї матері та, на основі оцінювання вираженості окремих його параметрів, визначати тип материнського ставлення у тому вигляді, як його переживає донька.

Діагностика конституювання аспектів ідентичності здійснювалась за допомогою методики-опитувальника типу психологічного механізму самоконституювання суб’єкта (“ОТиСк”), розробленої А.В. Маричевою [14]. Її шкали (автентичність/відчуженість, диференційованість/аморфність, стеничність/астеничність, самоконтроль/інфантильність, актуалізаційність/залежність, самоприйняття/нарцисичність, адаптаційність/стагнованість) релевантні за змістом сутнісним аспектам ідентичності.

До основної вибірки дослідження увійшло 273 жінки віком від 26 до 47 років, серед яких студентки факультету психології, вчителі, лікарі, психіатри, домогосподарки. Були задіяні дві методики – авторська “ОпТиМО” та А.В. Маричевої “ОТиСк”. Для математичної обробки отриманих емпіричних даних нами застосований непараметричний статистичний метод рангової кореляції Спірмена і статистичний метод факторного аналізу, для чого використаний комп’ютерний пакет статистичних програм STATISTICA 8.0. Аналіз результатів дозволив розподілити загальну вибірку на чотири групи обстежуваних за критерієм типу репрезентації материнського ставлення, виявленого за допомогою методики “ОпТиМО”: група I (Нормальне материнське ставлення), група II (Невротичне самоприсвячення), група III (Непоследовне ставлення), група IV (Відторгнення). За допомогою кореляційного та факторного аналізів у кожній групі було отримано дані про закономірні зв’язки між параметрами материнського ставлення і показниками конституювання аспектів жіночої ідентичності доньки, серед яких найбільш значущими є наступні.

У групі I (Нормальне материнське ставлення) маємо таке співвідношення вищевказаних параметрів і показників: підвищення рівня *опіки* супроводжується підвищенням *залежності* від бажань Іншого (0,649), а також посиленням *стагнованості* (0,728); зростання

автентичності власних почуттів спостерігається при зменшенні *відторгнення* (-0,648), *фрустрації* (-0,624) та *непоследовності* (-0,645); низьким показникам *непоследовності* відповідають низькі показники за шкалою *стеничності/астеничності* (0,617). У цій групі виділялося два біполярні фактори – “опіка – відторгнення” і “диференційованість – самоприйняття” та однополосний фактор “адаптаційність”.

У групі II (Невротичне самоприсвячення) взаємозв’язок досліджуваних параметрів і показників має інший характер: при підвищенні рівня *опіки* спостерігається зростання *інфантильності* в аспекті прийняття відповідальності за власний вибір (0,639); низьким показникам *фрустрації потреб* відповідають низькі показники *аморфності* (0,804) та *астеничності* (0,672); зростання показників *прийняття* супроводжується збільшенням *залежності* від бажань Іншого (0,612) і зниженням *астеничності* (-0,626) у пошуку об’єктів задоволення потреб; при підвищенні *прийняття* й *опіки* зростає *нарцисичність* (0,812), а при посиленні *контролю* зменшується рівень *залежності* від бажань Іншого (-0,741). Було виокремлено три фактори – “прийняття”, “адаптаційність” та “фрустрація потреб”.

Для групи III (Непоследовне ставлення) характерні такі особливості: при підвищенні рівня *прийняття* зростає *залежність* від бажань та очікувань Іншого (0,759); при посиленні *контролю* спостерігається зменшення *інфантильності* у прийнятті відповідальності за свій вибір (-0,767); зростання *опіки* супроводжується зниженням *астеничності* в задоволенні потреб (-0,831), а при посиленні дії *непоследовності* підвищується *астеничність* (0,813). Виявлено три біполярні фактори – “непоследовність – прийняття”, “фрустрація потреб – адаптаційність” та “самоконтроль – астенічність”.

У групі IV (Відторгнення) також підтверджено зв’язок між аналізованими параметрами і показниками, що виявляється в наступному: зменшення *астеничності* у задоволенні потреб супроводжується зниженням показників *прийняття* (0,729), *контролю* (0,595) та *опіки* (0,726); при зростанні показників *відторгнення* і *фрустрації потреб* знижуються *автентичність* власних почуттів (-0,849 та -0,58 відповідно) та *диференційованість* у розпізнаванні власних бажань і потреб (-0,867 та -0,737), а посилення умов *відсутності контролю* співпадає із зниженням показників *залежності* від бажань Іншого (-0,629).

Таблиця

Змістовна характеристика конституювання аспектів ідентичності у групах з різним типом материнського ставлення

Аспекти ідентичності		Типи материнського ставлення			
		Нормальне ставлення	Невротичне самоприсвячення	Непослідовне ставлення	Відторгнення
Самототожність	автентичність переживань	відчуття справжності почуттів і переживань, їх прийняття	відчуття справжності почуттів і переживань, їх прийняття	відчуття унікальності власних переживань, захопленість ними	відчуття унікальності власних переживань, захопленість ними
	автентичність бажань та потреб	усвідомлення автентичного бажання	усвідомлення автентичного бажання	витіснення бажання	проекція власних бажань на Іншого/інтроєкція бажань Іншого як власних
			проекція власних бажань на Іншого / інтроєкція бажань Іншого як власних	проекція власних бажань на Іншого/інтроєкція бажань Іншого як власних	
	автентичність вибору	здійснення автентичного вибору	нехтування соціальними обмеженнями при здійсненні вибору	залежність вибору від очікувань навколишніх	нехтування соціальними обмеженнями при здійсненні вибору
		залежність вибору від очікувань навколишніх	залежність вибору від очікувань навколишніх		
	прийняття відповідальності за власний вибір	прийняття на себе відповідальності за власний вибір	приписування собі відповідальності за випадкові події	приписування собі відповідальності за випадкові події; передрікання майбутніх подій	передрікання майбутніх подій у руслі пророцтва, що самоактуалізується
відмова від відповідальності за власний вибір		відмова від відповідальності за власний вибір	відмова від відповідальності за власний вибір		

Виділилося два біполярні фактори – “прийняття – відторгнення”, “диференційованість – фрустрація”, та однополюсний фактор “стенічність”.

Таким чином, у кожній групі за типом материнського ставлення спостерігається різна система зв’язків між параметрами ставлення та аспектами ідентичності. Змістовно характер конституювання аспектів жіночої ідентичності доньки при різних типах материнського ставлення подано в **таблиці**.

Порівняльний аналіз показників конституювання аспектів ідентичності у виокремлених групах указує на специфічність їх наявності залежно від типу материнського ставлення. Зокрема, підтверджений вплив репрезентації материнського ставлення на конституювання аспектів жіночої ідентичності доньки, що дає підстави розглядати її стосунки з матір’ю як вагомий чинник у психозмістовому перебігу цього процесу.

3. Можливості психотерапії із жінками, які не відділилися від матері

Сімейні конфлікти, проблеми дитячо-багьківських стосунків, незадоволеність жінки життям нерідко породжуються спотвореннями жіночої ідентичності. Вона здебільшого не пред’являє це як запит чи скаргу. Психотерапевт викриває це джерело у процесі роботи, надаючи жінці допомогу. Серед причин конституювання спотвореної жіночої ідентичності особливе місце посідають стосунки жінки з її матір’ю. Надмірно близькі, психоемоційно виняткові, взаємостосунки з матір’ю не залишають доньці простору для повноцінного розвитку та конституювання власної ідентичності, відокремленої від материнської. Тому виявляються не менш пагубними, ніж ті стосунки, у яких мати демонструє доньці відторгнення її особистісних рис, неухважність, емоційну жорстокість чи ігнорування її потреб.

В нашій терапевтичній роботі була можливість взаємодіяти з клієнтками, котрі оцінюють ставлення до них матерів як невротичне самоприсвячення, або непослідовне ставлення. Саме ці типи материнського ставлення зумовлюють формування в доньки з матір'ю тривалих симбіотичних, тобто взаємозалежних, стосунків. Отож наші клієнтки мають порушення сепарації від матері, яке проявляється у тому, що остання залишається повністю не завершеною. Трирічний досвід роботи дозволив виявити та описати особливості конституювання змістовних складових жіночої ідентичності у тієї групи жінок, які не спромоглися подолати симбіоз із матір'ю (внаслідок невротичного самоприсвячення, або непослідовного ставлення матері), а також запропонувати рекомендації щодо ефективної терапії з даною групою клієнток.

“Я як донька”. Основне гасло жінок, які не відділилися від матері – *“Я маю бути хорошою донькою!”*, тобто головне для неї чинити так, щоб мати була задоволена. Відтак у доньки формується ілюзія нормальності стосунків з матір'ю, а при непослідовному ставленні ще й ілюзія того, що вона може якось догодити матері, щоб змінити це ставлення на постійно добре. Донька раціоналізує підтримку тривалого емоційного зв'язку з матір'ю і своє небажання відокремитися, водночас заперечує або витісняє проблеми та відчуває внутрішній дискомфорт. При непослідовному ставленні раціоналізації піддається материнське відторгнення. Сепарації заважає сильне відчуття провини в доньки за бажання відділитися, яке сприймається як невдячність за материнську турботу. Постійні переймання ставленням матері, самовіддана турбота доньки (не зважаючи на наявність претензій) є реактивними утвореннями, спрямованими проти ненависті до матері і бажання їй смерті (не лише несвідомого, але й нерідко усвідомлюваного, скажімо, у випадках, коли мати виявляє емоційну жорстокість).

“Я як особистість”. Характерна фіксація на проблематиці злиття/розділення з об'єктом любові. Злиття з матір'ю виявляється у тому, що донька, приймаючи рішення у різних життєвих ситуаціях, виходить з того, чи влаштує воно матір. Отож у жінок з незавершеною сепарацією ідентичність *“Я як донька”* у ситуації вибору підмінює *“Я як особистість”*. Крім того, такі жінки схильні відчувати занепокоєння, коли потрібно зробити вибір, оскільки вони відчужені від своєї сутності (і,

відповідно, від автентичних бажань). Вибір, здійснений на догоду матері, а не суголосно автентичним потребам, донька потім раціоналізує як найбільш правильний і вигідний. Відчуваючи брак контролю над своїм життям, жінка як компенсацію використовує магичний контроль, компульсивні дії та ритуали. Материнські гіперопіка і контроль при невротичному самоприсвяченні сприяють розвитку нарцисичності доньки, а при непослідовному ставленні – формуванню заниженої самооцінки, суперечливості уявлень про себе. Жінки з незавершеною сепарацією від матері у процесі конституювання ідентичності замість диференціації все більше інтроєктують материнське і втрачають власне Я.

“Я як жінка”. Доньки, котрі переживають невротичне самоприсвячення матері, найчастіше вирішують бути у всьому схожими на них, натомість доньки, які переживають непослідовне ставлення вагаються між двома полюсами ідентифікації – або бути схожими, або повністю відрізнятись від матері. Загалом жінка з незавершеною сепарацією приймає бажання та уявлення своєї неньки за власні, запозичує її стратегії репрезентації жіночності. Вона привласнює повчання матері стосовно образу жінки (що дозволено, а що непристойно для неї, чого вона повинна прагнути і т. ін.), а також дозволяє тій контролювати етапи розвитку її як жінки. Загалом же оцінка власної жіночності в неї вибудується на судженнях матері щодо її привабливості та шансів вийти заміж.

“Я як дружина (або коханка)”. Поряд із жінкою, яка не відділилася від матері, чоловікові не залишається місця, адже він відтіснений матір'ю, котра претендує на виняткові стосунки з донькою. Непослідовне ставлення провокує в доньки внутрішній конфлікт між прагненням до близькості і страхом цієї близькості, а також породжує в неї постійні сумніви у щирості Іншого. Для жінок з незавершеною сепарацією характерне викривлене матір'ю уявлення про чоловіків і неадекватне до них ставлення. Такі жінки сприймають стосунки з чоловіками як поверхові і другорядні порівняно із стосунками з матір'ю. Роль чоловіка зводиться до матеріального забезпечення і продовження роду. Крім того, у стосунках із чоловіками ці жінки схильні відігравати спотворені стосунки з матір'ю. При цьому відтворення симбіотичних стосунків у дорослому житті більш притаманне жінкам, ніж чоловікам [див. 5]. Імовірно, це пов'язано з дією соціальних стереотипів, адже відомо, що для жінки

будувати стосунки з іншими – це основна сфера самореалізації, тоді як для чоловіка такою є професійна самореалізація.

“Я як мати”. Жінки з незавершеною сепарацією і в цій сфері дозволяють матері регулювати їхнє життя і наполягати на прийнятті її уявлень стосовно образу матері (материнських прав та обов’язків, чого хотіти для своєї дитини тощо). У ставленні до своїх дітей такі жінки виявляють суровість і контроль, стимулюючи їх інфантилізацію. Частина жінок емоційно дистанціюються від дітей, а частина прагне до встановлення надзвичайно близьких стосунків. Деякі з них (чиї матері віддавали перевагу неусталеному ставленню) у щоденному ставленні до своєї дитини також демонструють непослідовність. У зв’язку з тим, що мати стає інтроєктом, жінка з незавершеною сепарацією не помічає, що її реакції на власну дитину – це скопійований сценарій поведінки матері стосовно неї.

Одне з найголовніших завдань у терапевтичній роботі з жінками з ускладненою сепарацією – допомогти клієнтці відокремитися від матері, відновити межі Я. Цей процес потребує дотримання певних принципів, а саме викриття її ілюзії щодо нормальності стосунків з матір’ю, опрацювання почуття провини, звільнення від ірраціональних настанов щодо своїх зобов’язань як доньки, розмежування Я і не-Я, розширення діапазону вибору ідентичностей, опанування власних прагнень до відновлення симбіотичного зв’язку та психологічний супровід постсепараційного періоду.

Терапевтична робота з жінками, які не відділилися від матері, здійснювалася нами з урахуванням виявлених особливостей цієї групи клієнток та на основі розроблених принципів терапії. Тип материнського ставлення, яке переживає клієнтка, оцінювався з допомогою авторської методики “ОпТиМО”. Ефективність терапевтичної роботи (на основі запропонованих принципів) зі сприяння відділенню жінки від матері було апробовано на двох групах клієнток віком від 21 до 46 років. В експериментальній групі (9 осіб) основною метою було досягнення сепарації клієнтки від матері, в контрольній групі (8 осіб) безпосередньо відпрацьовувались проблеми, що заявлені у зверненні до терапевта.

Ефективність роботи вивчалася шляхом порівняння показників шкал методики-опитувальника типу психологічного механізму самоконститування суб’єкта (А.В. Маричевої) [14], яка пропонувалась клієнткам до початку

і після завершення терапії задля відстеження наявності змін у конституюванні відповідних аспектів ідентичності. З допомогою використання Т-критерію Вілкоксона в експериментальній групі було виявлено достовірні зміни у плані зліквідування спотвореності аспектів жіночої ідентичності внаслідок терапевтичної взаємодії. В контрольній групі результатом було звільнення клієнток від заявлених проблем, але достовірних змін у динаміці показників ідентичності не спостерігалось. Отже, робота, яка була спрямована на відділення жінки від матері, продемонструвала свою більшу ефективність.

ВИСНОВКИ

1. На сучасному етапі дослідження проблеми конституювання жіночої ідентичності загальним для різних підходів є визнання взаємин з батьками значущим чинником цього процесу. Проте питання, як саме змістовно впливає характер стосунків з батьками й особливо з матір’ю на процес конституювання жіночої ідентичності доньки, залишається недостатньо висвітленим.

2. Жіночу ідентичність слушно розглядати як структуру, в якій її сутнісні аспекти, а саме самототожність (яка виявляється в автентичності переживань, автентичності бажань і потреб та в автентичності вибору), цілісність, стійкість уявлень про себе, безперервність свого існування у часі і просторі, динамічність, схожість/відмінність, наявні у єдності зі змістовними складовими жіночої ідентичності (“Я як донька”, “Я як особистість”, “Я як жінка”, “Я як дружина (або коханка)”, “Я як мати”).

3. Стосунки доньки з матір’ю створюють специфічні умови для конституювання жіночої ідентичності, які виявляються в уможливленні двох протилежних процесів ідентифікації з матір’ю і диференціації від неї, причому сепарація доньки від матері постає головною умовою конституювання досліджуваної ідентичності. При цьому якість материнського ставлення, і значною мірою репрезентація цього ставлення у свідомості доньки, визначає характер материнсько-доньчиних стосунків, спричиняє специфіку протікання сепарації від матері та імовірність встановлення емоційно близьких стосунків доньки з батьком.

4. Для визначення якості материнського ставлення як чинника конституювання жіночої ідентичності доньки потрібне врахування параметрів цього ставлення, які є вагомими у

сенсі сприяння/перешкоджання сепарації доньки від матері, а саме ступінь емоційної близькості, повнота задоволення потреб доньки, контроль над її поведінкою, сталість ставлення. Поєднання цих параметрів дозволяє описати тип материнського ставлення і, відповідно, структуру його репрезентації у свідомості доньки. Комбінація крайніх варіантів формовияву вказаних параметрів формує найбільш виразні типи спотвореного материнського ставлення – невротичне самоприсвячення, відторгнення і непослідовне ставлення.

5. З метою дослідження суб'єктивних уявлень доньки про якість ставлення матері до неї нами використана авторська методика ОпТиМО, що являє собою спеціалізований семантичний диференціал, спрямований на визначення типу материнського ставлення.

6. Результати емпіричного дослідження показали, що кореляційні зв'язки між параметрами материнського ставлення і показниками конституювання аспектів ідентичності мають свою специфічну організацію в кожній з виокремлених за критерієм типу репрезентації материнського ставлення груп вибірки. А це означає, що конституювання жіночої ідентичності доньки залежить від типу репрезентації материнського ставлення. Так, репрезентація “нормального ставлення” забезпечує гармонійний розвиток у доньки сутнісних аспектів жіночої ідентичності; однак чим вище рівень опіки, тим виразніше спотворення аспекту автентичності вибору. Репрезентація “невротичного самоприсвячення” зумовлює спотворене конституювання аспектів самототожності (окрім аспекту автентичності переживань), стійкості і цілісності уявлень про себе, відчуття безперервності досвіду, схожості/відмінності, а також динамічності конституювання ідентичності. Репрезентації “відторгнення” і “непослідовного ставлення” створюють умови для спотворення всіх сутнісних аспектів жіночої ідентичності, зміст яких різниться залежно від освоєного типу ставлення.

7. Для жінок з незавершеною сепарацією від матері властиві певні особливості конституювання змістових складових жіночої ідентичності. Узагальнення виявлених з допомогою методу глибинно зорієнтованої бесіди особливостей показало, що для жінок, котрі не відділилися від матері, характерне відчуження від автентичних бажань і почуттів, фіксація на проблематиці злиття/відділення від об'єкта любові, відчуття провини та неповноцінності, нав'язливе прагнення задоволь-

няти бажання матері, надмірне використання таких захисних механізмів, як витіснення, заперечення, раціоналізації та моралізації, а також труднощі у здійсненні виборів.

8. Сепарації дорослої жінки від матері перешкоджають певні фактори, специфічні для типу репрезентації материнського ставлення. При невротичному самоприсвяченні – це відчуття провини у доньки за бажання відділитися, а також злитість і неподільність власного Я й материнського. При непослідовному ставленні – це відчуття провини за бажання відділитися і за зміни материнського ставлення, а також нав'язливе прагнення задовольняти бажання та очікування матері з метою заслужити постійну материнську любов, або хоча б схвалення.

9. Психотерапевтична робота з жінками зі спотвореною внаслідок незавершеної сепарації від матері ідентичністю передбачає дотримання певних принципів, а саме викриття ілюзії клієнтки щодо нормальності стосунків з матір'ю, опрацювання почуття провини, звільнення її від ірраціональних настанов стосовно її зобов'язань як доньки, розмежування Я і не-Я, розширення діапазону вибору ідентичностей, опановування своїми прагненнями до відновлення симбіотичного зв'язку та психологічний супровід постсепараційного періоду. Результати апробації психотерапевтичної роботи за названими принципами сприяння сепарації довели її ефективність. В експериментальній групі було виявлено достовірні зміни в аспекті зліквідування спотвореності ознак жіночої ідентичності, що досягнуті під впливом терапевтичної взаємодії.

10. Проведене теоретико-емпіричне дослідження дає підстави для висновку про те, що стосунки з матір'ю є доволі значущим чинником конституювання жіночої ідентичності доньки. Воно, звісно, не вичерпує всіх аспектів поставленої проблеми. Його перспективу вбачаємо у розробці адекватних методів діагностики аспектів жіночої ідентичності, а також у порівнянні ефективності різних методів терапевтичної роботи з жінками зі спотвореною ідентичністю, котра спричинена дією незавершеної сепарації від матері.

1. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 152–158.

2. Алешина Ю.Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю.Е. Алешина, А.С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.

3. Барінова Н.В. Психологічні особливості від-

ношення батька як чинник формування статево-рольової “Я”-концепції у дівчат-підлітків: автореф. дис. на здобуття канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. В. Барінова. – Харків, 2006. – 20 с.

4. *Говорун Т.В.* Стать та сексуальність: психологічний ракурс: [Навчальний посібник] / Говорун Т.В., Кікінежді О.М. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.

5. *Горлова О.О.* Специфика процесса женской гендерной социализации / О.О. Горлова: матеріали Міжнарод. наук. конф. [“Психологія особистості та суспільства у сучасному вимірі”] (Харків, 14-16 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 125–128.

6. *Каган В.Е.* Стереотипи мужественности и женственности и образ “Я” у подростков / В.Е. Каган // Вопросы психологии. – 1989. – № 3. – С. 53–62.

7. *Калина Н.Ф.* Конституирование субъекта психоаналитического дискурса / Н.Ф. Калина // Наука і освіта. – 2001. – № 4. – С. 29–31.

8. *Каліна Н.Ф.* Символічне конституювання суб’єкта в психотерапії / Н.Ф. Каліна, В.Р. Кейсельман // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: наук. вид. / ред. В.О. Татенко. – К.: Либідь, 2006. – С. 144–157.

9. *Кікінежді О.М.* Ідентифікація в гендерних дослідженнях / О.М. Кікінежді // Матеріали п’ятих Костюківських читань. – К., 1999. – С. 32–38.

10. *Кочарян А.С.* Личность и половая роль / А.С. Кочарян. – Х.: Основа, 1996. – 127 с.

11. *Кристева Ю.* Силы ужаса: эссе об отвращении / Ю. Кристева. – СПб.: Алетейя, 2003. – 256 с.

12. *Лакан Ж.* Функция и поле речи и языка в психоанализе / Ж. Лакан. – М.: “Гнозис”, 1995. – 192 с.

13. *Максименко С.Д.* Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО “КММ”, 2006. – 240 с.

14. *Маричева А.В.* Типология психологических механизмов самоконституирования субъекта: автореф. дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Общая психология. История психологии” / А.В. Маричева. – Симферополь, 2005 – 20 с.

15. *Миллер А.* Драма одаренного ребенка и поиск собственного Я / А. Миллер / [пер. с нем.]. – М.: Академический проект, 2006. – 144 с.

16. *Наури А.* Инцест не переходящий в действие: взаимосвязь матери и ребенка / А. Наури // Инцест или кровосмешение. – М.: “Кстати”, 2000. – С. 59–102.

17. *Татенко В.О.* Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб’єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії: наук. вид. / ред. В.О. Татенко. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.

18. *Титаренко Т.М.* Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності / Т.М. Титаренко. – К.: Знання, 1989. – 48 с.

19. *Фрейд З.* Женственность / З. Фрейд // Введение в психоанализ: Лекции. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 396–425.

20. *Эльячефф К.* Дочки-матери. Третий лишний? / Эльячефф К., Эйниш Н. – М.: Наталья Попова, “Кста-

ти”, Издательство “Институт общегуманитарных исследований”, 2006. – 448 с.

21. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.

22. *Chodorow, N.* The Reproduction of Mothering. – Berkeley: University of California Press, 1978.

23. *Habermas J.* Identitat // Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. – Frankfurt: Suhrkamp Verl., 1976.

24. *Mahler, M. S.*: On human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation. – New York: Intern. Univ. Press, 1968.

25. *Marcia J.E.* Identity in adolescence // Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology. – N.Y.: John Wiley, 1980.

26. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982.

27. *Turner J.C.* Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior // Lawler E.J. (ed.) Advances in group process. Theory and research. – V. 2. Greenwich: Connect., 1985.

28. *Waterman A.S.* Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review // Devel. Psychol. – 1982. – V. 18, N 3. – P. 341–358.

АНОТАЦІЯ

Крутікова Ольга Олегівна.

Конституювання жіночої ідентичності в контексті материнсько-доньчиних стосунків.

У статті викладено методологічні засади та результати дослідження психологічних особливостей впливу стосунків доньки з матір’ю на конституювання жіночої ідентичності доньки. Експліковано структурну модель жіночої ідентичності (сутнісні аспекти та змістові складові). Проаналізовано специфічні умови конституювання цієї ідентичності, які створюють стосунки доньки з матір’ю (суперечливість процесів ідентифікації і сепарації). Виокремлено параметри материнського ставлення, що є вагомими з позиції сприяння/перешкоджання процесу сепарації доньки від матері (ступінь емоційної близькості, повнота задоволення фізіологічних потреб, контроль, послідовність ставлення). На основі цих параметрів описано крайні варіанти спотвореного материнського ставлення (невротичне самоприсвячення, відторгнення, непослідовне ставлення). Окреслено умови, які сприяють гармонійному конституюванню жіночої ідентичності (нормальне материнське ставлення, залученість батька до дитячо-батьківських стосунків, сепарація від матері), та, відповідно, умови, що створюють труднощі у процесі такого конституювання (спотворене материнське ставлення, відсторонення батька від дитячо-батьківських стосунків, порушення сепарації від матері). Наведені результати емпіричного дослідження з використанням авторської методики визначення типу материнського ставлення “ОпТиМО”, на основі яких подано змістовну характеристику особливостей конституювання сутнісних аспектів жіночої ідентичності, котре здійснюється під впливом репрезентації материнського ставлення. Описано виявлені за допомогою

методу глибинно зорієнтованої бесіди особливості змістових складових ідентичності жінок, котрі не відділилися від матері, а також виокремлено фактори, які ускладнюють перебіг сепарації дорослої жінки від матері. Запропоновано принципи психотерапевтичної роботи зі сприяння досліджуваної сепарації.

Ключові слова: жіноча ідентичність, конституювання ідентичності, стосунки з матір'ю, тип материнського ставлення, репрезентація материнського ставлення, сепарація від матері.

АННОТАЦІЯ

Крутикова Ольга Олександрівна.

Конституювання жіночої ідентичності в контексті материнсько-дочерніх відносин.

В статті изложены методологические основания и результаты исследования психологических особенностей влияния отношений дочери с матерью на конституирования женской идентичности дочери. Эксплицирована структурная модель женской идентичности (сущностные аспекты и содержательные составляющие). Проанализированы специфические условия конституирования этой идентичности, которые создают отношения дочери с матерью (противоречивость процессов идентификации и сепарации). Выделены параметры материнского отношения, значимые с позиции способствования/препятствования процессу сепарации дочери от матери (степень эмоциональной близости, полнота удовлетворения физиологических потребностей, контроль, последовательность отношения). На основе этих параметров описаны крайние варианты искаженного материнского отношения (невротическое самопосягание, отвержение, непоследовательное отношение). Очерчены условия, которые способствуют гармоничному конституированию женской идентичности (нормальное материнское отношение, включенность отца в детско-родительские отношения, сепарация от матери), и соответственно условия, которые создают трудности в процессе указанного конституирования (искаженное материнское отношение, исключенность отца из детско-родительских отношений, нарушения сепарации от матери). Приведены результаты эмпирического исследования с использованием авторской методики определения типа материнского отношения "OpTiMO", на основании которых представлена содержательная характеристика особенностей конституирования сущностных аспектов женской идентичности, которое осуществляется под влиянием репрезентации материнского отношения. Описаны выявленные с помощью метода глубинно-ориентированной беседы особенности содержательных составляющих идентичности женщин, которые не

отделились от матери, а также выделены факторы, затрудняющие сепарацию взрослой женщины от матери. Предложены принципы психотерапевтической работы, содействующие этой сепарации.

Ключевые слова: женская идентичность, конституирование идентичности, отношения с матерью, тип материнского отношения, репрезентация материнского отношения, сепарация от матери.

ANNOTATION

Krutikova Olha.

Constituting of Female Identity in the Context of Mother-Daughter's Relationships.

This article presents methodological grounds and results of the research of psychological peculiarities of daughter-mother's relationships influence on the daughter's female identity constituting. The structural model of female identity is explicit (essence aspects and content constituents). Specific conditions of female identity constituting, created by daughter and mother relationships, are analyzed (contradiction of identification and separation processes). The parameters of mother's attitude, meaningful from point of helping/interfering with the process of daughter's separation from mother, are selected (degree of emotional closeness, plenitude of physiological necessities satisfaction, control and consistence of attitude). On the basis of these parameters the extreme variants of the distorted mother's attitude are described (neurotic self-devotion, rejection, inconsistent attitude). Conditions which are involved in the harmonious female identity constituting are outlined (normal mother's attitude, father's inclusion in child-paternal relationships, separation from mother), and also conditions which make problems in the process of identity constituting (distorted mother's attitude, father's exclusion from child-paternal relationships, broken separation from mother) are summarized. The results of empiric research with the use of author method of determination of mother's attitude type "OpTiMO" are shown. On their basis content description of female identity essence aspects constituting under the influence of mother's attitude representation is presented. The features of identity content constituents of women which did not separate from mother, exposed by the method of deep-oriented conversation are described; factors which cause difficulties with separation of adult woman from her mother are explicated. Principles of psychotherapy work with the problem of women's separation from mother are suggested.

Key words: female identity, constituting of identity, relationships with mother, type of mother's attitude, representation of mother's attitude, separation from mother.

Надійшла до редакції 25.06.2010.